
ПРОГЛАД

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“

кн. 1, 2020 (год. XXIX), ISSN 0861-7902

Донка Мангачева*

ЕЗИКОВЕДСКИТЕ ВЪЗГЛЕДИ ЗА РЕФЛЕКСИЯТА ВЪРХУ РЕЧЕВОТО ПОВЕДЕНИЕ

Donka Mangacheva

LINGUISTIC VIEWS REGARDING REFLECTION ON SPEECH BEHAVIOUR

The article systematizes fundamental linguistic views regarding the nature of reflection and its role in the speech processes, as well as its potential scope when speech behaviour is its object. The understanding of the said issues is traced along the following theoretical lines: consciousness and focus of the reflexive processes; awareness of the speech as a technology and a product; reflection as a conscious action oriented towards the speech behaviour, and as a transition from spontaneous to controlled speech.

Keywords: *reflection, conscious/unconscious, activity/behaviour, speech behaviour, automatism, awareness.*

В статията са систематизирани опорни езиковедски възгледи относно същността на рефлексията и ролята ѝ за речевите процеси, както и потенциалния ѝ обхват, когато неин обект е речевото поведение. Осмислянето на проблематиката се проследява по следните теоретични линии: съзнателност и насоченост на рефлексивните процеси; осъзнаваемост на речта като технология и продукт; рефлексията като съзнателна дейност, насочена към речевото поведение, и преход от спонтанна към контролирана реч.

Ключови думи: *рефлексия, съзнателно/несъзнателно, дейност/поведение, речево поведение, осъзнаваемост.*

Рефлексията е фундаментално понятие от полето на философията и психологията в качеството ѝ на комплексно явление, позволяващо многостранно осмисляне. То се приема за съществен компонент на менталната дейност и функционирането на психиката, етап от възприемането на света и битието, механизъм за изграждане на схемите на (само)познанието и т.н. Понятието често се среща в широк смисъл (т.е. „мислене относно мисленето“), а в тесен се отнася до субекта и собствените му епистемични възможности (т.е. „актове на самосъзнанието, самопознанието, самоанализа и самооценката“¹) (Бажанов, Степанов 2009: 828).

Повишеният интерес в съвременната наука към отношението между мисленето и познанието, от една страна, и езика и речта, от друга, е предпоставка темата за рефлексията да навлезе и в периметъра на общото езиковедие, главно в полето на психолингвистиката, комуникативната и когнитивната лингвистика, анализа на разговорната реч и диалогичния дискурс. В резултат на внушителната философско-психологическа предистория в изследването на явлението се наблюдава предимно абстрактен подход във връзка с говорещия субект. Рефлексията е пряко или косвено намесена в изследвания върху речевата практика, в които се засяга операционализирането на знанията и преживяванията и (де)автоматизацията на речевите навици, целевата, дейностната перспектива на езиковата употреба, степента на съзнателност на речевото поведение, ролята на (само)наблюдението и (само)контрола при осъществяване на комуникативния замисъл и избора на начин на изразяване. Асоциирането на споменатите аспекти с рефлексията протича непоследователно – в откъслечни опити за интегриране на

* **Донка Мангачева** – доц. д-р, катедра „Испанистика и португалистика“, Факултет по класически и нови филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, mangacheva@uni-sofia.bg.

¹ Всички цитати от чуждоезични произведения в текста са преведени от мен. – Бел. авт., Д.М.

понятието в обяснителни теоретични конструкти относно речевата продукция, издържани в духа на определени тенденции в изследователските дирения. Прегледът на известната литература по въпроса оставя впечатлението, че и до момента няма консенсусно виждане за неговото разработване в широкия кръг от взаимосвързани феномени, дори не се стига до еднозначно тълкуване на термина. За българските филологически среди материята е сравнително слабо позната поради тясната ѝ специализация, затова би било интересно и полезно да се проследят някои основни линии в трактовката на рефлексията от езиковедско гледище. С това убеждение в изложението нататък са систематизирани опорни научни възгледи относно същността на рефлексията и ролята ѝ в речевите процеси. Представеният обзор не е насочен към решаването на специфични въпроси около ненапълно изяснената проблематика, а към по-строгото очертаване на естеството на рефлексията и потенциалния ѝ обхват, когато неин обект е речевото поведение, както и на по-точното окачествяване на двете явления (рефлексия и реч) по общата ос *съзнателно – несъзнателно*, наложена върху дискурсивната практика.

Част от философско-психологическото „наследство“ в лингвистиката прозира във възприетото едва ли не като лема обобщение, че рефлексията е процес на самоизследване и размисъл, в чието протекание индивидът опознава вътрешните си психически актове и състояния – онази изумителна способност „да имаме съзнателни преживявания и в същото време да съзнаваме, че ги имаме“ (Chafe 1994: 27). Отнесена към процесите на създаване и проумяване на словото, рефлексията се разглежда не толкова в светлината на (само)познанието и активното личностно (пре)осмисляне, а се свързва по-скоро с уменията за (само)наблюдение, (само)контрол и (само)оценка, насъщни за пълноценното общуване. Поради това рефлексията присъства като принципно важна понятийна категория, когато на преден план е не само системната интелектуална дейност, но и адекватното развитие, възприемане и тълкуване на речта изобщо. Приема се, че тя е връзката между наличния опит и усвоения гносеологически образ, при което разсъдението върху конкретни изживявания се претворява на свой ред в източник на опит. Така се допълва базата на собствената практика, умножава се масивът от активни представи и се обогатява натрупваната вещина. Оттам сферата на действие на рефлексията в езиковата практика обичайно се свързва с осъзнатостта на речевите процеси. Самата рефлексия се отъждествява най-вече с анализ на собствената познавателна и комуникативна дейност и се нарежда сред предпоставките и компенсаторните механизми за взаимно разбиране и съгласуване между участниците в общуването. На тази основа се търси и нейното отношение към преценката и формирането на словесната изява, което може да намери израз и в дискурсивната тъкан като „запечатка“ на резултата от фазовия преход при синхронизацията между предварително изработена програма или определено виждане за речевото поведение или вербалното междуличностно взаимодействие като цяло.

Съзнателност и насоченост на рефлексивните процеси

Опитите за вникване в същността и обсега на рефлексията в реалните условия на общуване (и конкретно с оглед на речепроизводството) неизменно опират до отношението между „съзнателно“ и „несъзнателно“ съответно на ментално и на речево равнище. Рефлексията се приема и като процес, насочен към определен обект – речта, и като процес, намиращ отражение в готовия речев продукт, и тези две гледни точки често се преплитат. Затова учените стигат до различни, понякога диаметрално противоположни изводи за природата и проявите на рефлексията. Характеристиките на явлението се извеждат главно на фона на бинарни опозиции като *осъзнато – неосъзнато* (в частност *преднамерено – спонтанно, контролируемо – безконтролно*), *насочено към субекта – насочено извън субекта* и др. (вж. още Автономова 2008: 487). В същия дух се разпределят и мненията на учените, чието внимание е привлечено от проблематиката.

За някои специалисти рефлексията може да протича (и) на несъзнателно равнище, приравнявайки се към наивно-интуитивни прозрения (срв. Рябцева 2005: 535; Шумарина 2016). Това схващане е предпоставка за дефиниране на т.нар. „обикновена“ („ненаучна“), „неосъзната“ или „нерефлектираща“ рефлексия, чиято основна функция се проявява в инстинктивния подбор на езикови единици от заучен запас и автоматичния самоконтрол на речта, ориентиран към графаретното оформление на изказването (вж. Кашкин 2008; Богин 2009; Шумарина 2016: 46 – 48). Повечето лингвисти обаче са категорични, че рефлексията е напълно осъзнат процес, който няма нищо общо с „рефлекса“ в употребата на естествения език. За тях тя представлява „документ за бдителността на съзнанието ни изобщо, за активността на

ума“, стимулирана от преживяван комуникативен неуспех или предвиждането на възможна „опасност“ (вж. Хлебда 1998: 63, 65).

Макар че рефлексията често бива идентифицирана като интроспекция (по логиката на философско-психологическите традиции в нейното изучаване), според някои учени тя не бива да се свежда непременно и единствено до самонаблюдение (авторефлексия), а отговаря на вид надзор върху речевите явления в изграждането на двустранния дискурс. Тогава рефлексията се тълкува като склонност да се разсъждава върху собствената речева продукция и тази на околните – предпоставка да се изразяват резултатите от собствените наблюдения и оценки (вж. Овчинникова 2005). В презумпцията за по-голяма пространственост на изучаваното явление рефлексията се свързва с проглеждане едновременно навътре (в собствената ни субективност) и навън (в това, което желаем да усвоим), преживяване на външния свят във вътрешния по силата на тяхното родство, при което човек си дава сметка за своето знание или незнание, вниква в действията си и последствията им, преработва решенията си и т.н. (вж. още Богин 2009). Конкретно по отношение на речепроизводството рефлексията е винаги напълно съзнателна дейност, която може да е насочена и към субекта, и извън него (т.е. в нейното поле може да се окаже както собствената вербална изява, така и тази на събеседника).

Осъзнаемостта на речта

Докато рефлексията обикновено се приема за типично рационален, осъзнат, преднамерен и контролируем процес, съществува дълга полемика по въпроса доколко е осъзнаема речта в качеството на неин обект.

Автоматизмът в речепроизводството и несъзнателното владение на езика

В лингвистиката отдавна се застъпва становището, че пораждането на разговорната реч представлява низ от неосъзнати и слабо контролируеми процеси, а самото речепроизводство протича в порядък на автоматична дейност, предопределена от стереотипността на житейските ситуации и силата на заучения навик – рутинни повторения на шаблонни езикови опаковки (вж. Девкин 1979: 75; Якубинский 1986: 34, 52 – 53; Щерба 2004: 25). Автоматизмът в случая е въпрос на „неведение“ относно владенето на дадено умение, но не е даденост, нито константа. За него допринася узусът, т.е. „колкото повече използваме някакво отношение, толкова по-малко го осъзнаваме“ (Выготский 1934: 184; Выготский 1991: 441).

Под този знаменател се подвежда и боравенето с естествения език – част от човешките способности, разположени главно отвъд сферата на осъзнаване (Chafe 1994: 36; Beaugrande 1997: 10). Хората не си дават сметка за звуковете, нито граматическите модели, които изграждат езиковата форма – те се концентрират върху предмета на речта и разсъжденията си относно извънезиковата действителност. Отделно в живата, делничната комуникация думите въобще не се „теглят“ предварително, не достига време за подробно планиране или вглеждане в словесната конфигурация. Налага се друг темп на обработка на изричаното, бързо активиране на теми и „подхвърляне“ на идеи. Следва се коренно различен принцип спрямо писменото творчество, където авторът има възможност да преглежда многократно текста си и да го извайва, докато добие сносен вид (вж. Девкин 1979: 31; Chafe 1994: 43).

Автоматизмът в привичната употреба на езика обаче не пречи той да бъде осъзнат и това се случва, когато сам попадне във фокуса на рефлексията, напр. при затруднения в подбора на изразните средства. Тогава, служейки за вербализация на този специален размисъл, езикът влиза в ролята на метаезик, или инструмент на рефлексията (Борботько 2011: 85).

Описаната дотук линия в концептуализацията на езиковата употреба и речевите процеси, присъщи за непринуденото междуличностно взаимодействие, представя изказа като стандартна продукция или в най-добрия случай вид импровизация – успешна благодарение на огромната подготовка на всеки потенциален участник, изградените му комуникативни умения, разполагаемия богат фонд от усвоени и интуитивно подбрани изразни средства (речеви шампи).

Взаимодопълване между осъзнатост и неосъзнатост в речевата продукция

Паралелно с очертаните по-горе възгледи обаче се застъпва и мнението, че в създаването на изказа, при индивидуалния композит от цели, стремежи, знания, потребности, предпочитания, нагласи, емоции и т.н. на говорещия, наред с масата от инцидентни, импулсивни или неволни постъпки са

въвлечени и твърде много умишлени, рационални актове. По този въпрос още Р. Якобсон (1996: 23) пише, че за речта като цяло са присъщи „неспирните колебания между несъзнателността и съзнанието“. В същия дух по-късно и други учени поставят под съмнение абсолютизираната неосъзнатост в спонтанната речева продукция (вж. Борисова 2009: 71; Залевская 2015: 30). В подкрепа на разсъжденията им изпъква доводът, че субектът на речта е способен не само да осъзнава и регулира собствените си речеви действия, но и да рефлексира върху разнообразни фасети на словесното общуване, вкл. поведението на адресата. Самият факт, че може и често се налага да се анализират собствените и насрещните познавателни и комуникативни процедури, е свидетелство за непълната осъзнаваемост на речта. В този смисъл рефлексията е вид компенсаторен механизъм в служба на взаимното разбиране (което поначало има компромисен характер), без да е гаранция за координацията между комуникантите.

Въз основа на описаната двуплановост (съзнателно – несъзнателно) в словесната проява може да се разграничат две потенциални величини – *речева дейност* (частното понятие) и *речево поведение* (общото обозначение), разбирани по следния начин. Речевата дейност е подчинена на определен замисъл, намерения, мотиви (т.е. осъзната), докато речевото поведение е поток, в който може да се появят и импулсивни, автоматични, случайни речеви прояви (емоционални, афективни, физиологични), и волеви, нарочни (същински) речеви актове. В случая осъзнаваемите и машиналните действия се различават по наличието или отсъствието на „адресираност“ и „преднамереност“ (т.е. контролируемост) (Борисова 2009: 78). Аналогична опозиция, вече на дискурсивно равнище, обхваща понятията *дискурсивна дейност* и *дискурсивно поведение*, тълкувани съответно като „разновидност на речевата дейност, насочена към осъзнато и целенасочено пораждање на цялостни речеви произведения“ и съчетание на „не само осъзнати и целенасочени, но и неволни и не съвсем контролируеми речеви постъпки“ (Седов 1999: 9 – 10).

Тази теза е много уместна – тя има предимството да не отрича предполагаемата нережисираност, целокупната неподправеност на нормалната речева проява и същевременно отделя неумишлената от волевата употреба на езика (едната – неминуема, а другата – допустима във всяка уникална „проба“ от дискурсивната материя). Така се отдава дължимото значение на усета и рутината, от една страна, и тенденцията към обследване, достигането до прозрение или рационален извод и възможността за корекция, от друга. Първата плоскост обединява, казано най-общо, присъщата ни „рефлекторност“ в речепроизводството, или машиналната употреба на езика, в която проличава трайно знание, обезличено до неосъзнатост, неподозиран порив, интуитивно подчиняване на стереотипни представи за словесния обмен и т.н. Подобни явления нямат дейността основа и може да бъдат причислени към несъзнателната част на речевото/дискурсивното поведение. Втората плоскост отчита ролята на целенасочената мисловна дейност за практикуване на преднамерени, съзнателни комуникативни действия и взискателното им формулиране, както и приноса на рефлексивните процеси за изграждането и усъвършенстването на словесната изява. За този аспект пък са показателни уникалните, съзнателни решения на говорещия – плод на по-дълбоко осмисляне на комуникативната ситуация и индивидуалния опит, на осъществяван контрол над собственото участие във вербалната интеракция (в т.ч. вторично процесирание на речевите постъпки, целесъобразен подбор на езикови единици, прилагана корекция и т.н. с оглед изграждането на интегрален, пълноценен комуникативно-речев продукт), както и на стремежа за направляване на междуличностната интеракция (предполагащ и анализ на поведението и намеренията на събеседника). Такива прояви имат несъмнено дейностно начало, което се вписва в осъзнаваните граници на речевото/дискурсивното поведение.

Пропорция и динамика на съзнателното и несъзнателното и процесите на осъзнаване

Изведената умерена перспектива зачита комплементарността на автоматизма и съзнателността в речепроизводството, както и променливата интензивност на тяхното въздействие. Но опира до още неизвестни.

За да се изясни мястото и значението на рефлексията в протяжността на речево-комуникативните процеси, следва да се засече границата между волевата (планираща и контролираща) активност и механичната (инстинктивна и хипотетично неосъзната) продуктивност. Да се уточни в какво отношение се намират съзнателното и несъзнателното в човешката психика, кои са условията, механизмите и етапите на осъзнаване? И конкретно по отношение на речта – кога се стига до осмисляне на даден

елемент, фрагмент, аспект на речта или междуличностното взаимодействие, с други думи, към какво може да се насочва рефлексията на говорещия и какъв е резултатът от тази специфична дейност? Отговор може да бъде намерен в известни психологически, психолингвистични и когнитивистични разработки, които, независимо от дистанцията в изходните позиции и разминаването в предметната област, се допълват сполучливо в интерпретацията на въпросните механизми и фази в протичането на мисълта.

Според психолозите човешката психика е в състояние да функционира „абсолютно непрекъснато благодарение на неразривното единство на всички нейни равнища, най-вече съзнателното и несъзнателното“, но „недизюнктивно“, тъй като различните стадии и компоненти на мисленето не са ясно открити подобно на машинни детайли или работни цикли, а са слети, производни един на друг и вградени един в друг (Брушлинский 1996: 85).

Към тази постановка психолингвистиката добавя следното уточнение. Съзнателното и несъзнателното се намират в сложно динамично отношение, условен баланс, оформяйки вид континуум, зонирани на различна дълбочина и релевантност за субекта и вместваящ ред последователни или паралелно протичащи процеси. Между споменатите две измерения няма ясно разделение, защото „всяко осъзнато съдържание обикновено включва в себе си недокрай и ненапълно осъзнати зависимости и съотношения, т.е. става въпрос за непрекъснатост на осъзнатото и неосъзнатото като едно от фундаменталните свойства на психическото като процес“ (Залевская 1999: 35; Шумарина 2016: 53).

Включването или изключването на дадено съдържание от „полето на съзнанието“ се определя „не от естеството на това съдържание, нито от интереса, склонностите или емоциите на възприемащия субект, а от мястото на това съдържание в структурата на човешката дейност“ – то може да бъде „задържано като предмет на съзнанието“ само ако е обект на целенасочени действия (Леонтьев 1947: 22). Изобщо присъединяването на определен смислов обем в полето на възприятията (или в полето на вниманието) не гарантира, че той се превръща в предмет на съзнанието – това се получава едва когато човек се запита дали го съзнава. Ето защо е важно да се отдели „актуално съзнаваемото“ съдържание („предмет на целенасочената активност на субекта“) от възприеманото съдържание, което просто „се оказва осъзнато, т.е. контролирано от съзнанието“, но не непременно отъждествимо с цел (Леонтьев 1947: 27). С други думи, когато даден аспект на речевата дейност „се оказва осъзнат“, той е съзнателно контролиран при изказване на мисълта, а е „актуално съзнаваем“, ако към него се предприема действие, устремено към непосредствен резултат. На тази база в човешката активност се обособяват три равнища – несъзнаване, съзнателен контрол и актуално съзнаване, в които може да се разполага, движи и преобразува определено съдържание. И при описаната постоянна флукуация на мисълта между осъзнати обеми и неосъзнати пространства, при възможността за реорганизация на рефлексивната проекция дори изначално несъзнателни операции (напр. неволен, машинален избор на езиково средство, импулсивно решение за действие и т.н.) са в състояние да се поддадат на нарочен, целенасочен контрол, стига да станат актуално съзнаваеми. Условието тогава е „продукти на неосъзнатата дейност“ да попаднат на „таблото на съзнанието“ – с промяна на центъра на вниманието и изваждане „на повърхността“ на нещо, което по-рано се е засичало на равнището на несъзнаваемия или несъзнателния контрол“ (Залевская 2015: 33 – 34).

Сходна идея застъпва и У. Чейф, когато говори за „фокус на съзнанието“, т.е. активиране на едва малка част от модела на околния свят, релевантна за момента, а не мобилизация на цялата налична информация (което би било напълно безполезно и изключително натоварващо). И обратно, това ограничение позволява на човека да взаимодейства със средата си максимално плодотворно. Активният фокус е заобиколен от полуактивна информация във фона на възприятието и се мести безспир от един на друг елемент, като прескачането между отделни дискретни сегменти напомня серия моментни снимки, а не плавна прожекция. При това става дума за непрекъснат поток от различни данни, които последователно се вливат във фокалното (активното) съзнание и се изливат обратно в периферното (полуактивното) съзнание. Разбирането, че така всеки бивш фокус се задържа известно време в периферията „разбулва мистерията на способността на съзнанието да се самонаблюдава“ и да работи с „изместена“ (displaced) информация – спомени за реални преживявания и фантазии, обикновено базирани на предишен опит (Chafe 1994: 29 – 32).

Очертаната постановка намира потвърждение и в разработки, прилагащи модерния неврокогнитивен подход в експерименталната социална психология. Техен принос е заключението, че процедурите по превръщане на несъзнателното в осъзнато са възможни благодарение на съвместната работа на две специализирани подсистеми, препращащи към различни центрове в човешкия мозък. Едната отговаря за паралелното процесирание на постъпващата информация и осигурява непрекъснатия поток на съзнанието, който преживяваме като „света вън“. Другата реагира на първата и произвежда съзнателни мисли, изпитвани като „рефлексия“ върху потока на съзнанието. И двете системи може да участват в менталната активност непрекъснато, но докато първата осъществява т.нар. „автоматични процеси“, сводими до усещания, втората поема т.нар. „рефлексивно осъзнаване“ (reflective awareness), свързано на свой ред с установяването на контрол и възможността за внасяне на корекция (вж. Lieberman et al. 2002: 204, 223 – 227, 235).

Споменатите дотук становища на водещи учени от областта на психолингвистиката и когнитивистиката позволяват да се формулира следното обобщение. Съзнателното и несъзнателното в психиката се намират в неразривно единство и непрекъсната динамика, а включването или задържането на даден факт в съзнанието зависи от това дали е обект на целенасочени действия, и подлежи на контрол и корекция при рефлексивно осъзнаване. Самата рефлексия е напълно съзнателен, рационален процес – вид интелектуална дейност, която може да бъде насочена към всяка друга човешка дейност и към поведението на индивида като цяло (вкл. на речево/дискурсивно равнище). В първия случай (конкретна дейност) става дума за вторично осмисляне на целенасочени, съзнателни актове, а във втория (поведение) – за вглеждане в изменчив комплекс от твърдо осъзнати, относително контролирани и напълно несъзнателни действия. Когато обект на рефлексията е речта, може да се постига както първично, така и вторично осъзнаване на даден процес или продукт (в зависимост от тяхната характеристика по критериите съзнателно – несъзнателно) и се открива възможност за допълнителна преценка и контрол, както и за последваща корекция. В този смисъл рефлексията върху вербалната изява може да осигури по-висока степен на регулиране на общоповеденческите явления, част от които с действителна основа, и да допринесе за селективното и максимално ефективно реагиране в дадена ситуация (вкл. комуникативна) и за усъвършенстване на личностните модели на действие и взаимодействие.

Рефлексията като преход между несъзнателното и съзнателното в речта

Далеч не всичко в пределите на езиковата употреба подлежи на рефлексия, не е и наложително да се осъществи (вж. Леонтьев 1947: 27; Леонтьев 2003: 154). Но евентуалната ѝ намеса върху вербалната продукция предполага синхронно рационално разлагане, класифициране и синтезиране на речевите факти, надзор и възможност за корекция дори в хода на изпълнение на дадено действие, без да се дочака крайният резултат. При това се повишава степента на произволност, преднамереност и съзнателност², свързани със способността за вземане на решения и избор на оптимален вариант преди и по време на изпълнение на самите действия. Тогава се наблюдава преход от неосъзнаваема към контролирана реч, т.е. рефлексията предизвиква „разширение, качествено изменение и вътрешно структурно преустройство на ориентировъчното звено“ на спонтанната речева продукция (вж. Леонтьев 2003: 158 – 159; 167 – 168). Обаче подобно на всички интелектуални операции, които по принцип не се поддават на непосредствено наблюдение, въпросните процеси може да бъдат разчленени само абстрактно и условно от други състояния, функции и работни механизми на съзнанието (вж. Автономова 2008: 643). И за съжаление, макар и ясно на спекулативно равнище, предполагаемото им прилагане и развитие е недостъпно по емпиричен път. Затова единствен обект на анализ остават речевият материал и евентуалната фиксация на рефлексивния продукт.

Заключение

Концептуализацията на рефлексията в отношение към нейния обект – речта, е свързана с описанието на ключови дихотомии като *осъзнато – неосъзнато*, *насочено към субекта – насочено извън субекта*. Прегледът на по-известните до днес езиковедски постановки, свързани с темата, води до следното обобщение.

² Признаците са дефинирани от Л. Виготски (1934) и възприети и от А. А. Леонтиев (2003).

Рефлексията е преднамерен рационален процес, изцяло съзнателна дейност с теоретично неограничен обхват – може да се простира както върху планираната, направляваната или изобщо обмислената активност на субекта, така и върху неумишлените му (рутинни или инцидентни) постъпки. При второто положение обаче, за да се превърнат в неин обект, подсъзнателният процес, неволното изпълнение, интуитивното знание, наивната оценка и т.н. трябва да бъдат изведени в „светлото поле“³ на съзнанието. Конкретно в измеренията на речевата употреба рефлексията се проектира над сферата на индивидуалния езиков усет, машиналната реакция, инстинктивния уклон, репродукцията на заучения стереотип и автоматичния самоконтрол, подплатяващи в голяма степен, но неизчерпващи човешката изява. Като задание от висш порядък тя води до (пре)осмисляне – цялостно или фрагментарно, на словесната изява в рамките на междуличностното взаимодействие и може да бъде насочена към разнообразни аспекти на строежа и посланието на дискурса.

Езиковедските схващания относно рефлексивните процеси, насочени към речевата практика надграждат в някои отношения изходните философско-психологически трактовки. Рефлексията не се отъждествява само с интроспекция (макар че това е безспорното ѝ ядро), а се приравнява към наблюдение и контрол както върху собственото речево поведение, така и върху това на събеседника, с потенциал за управление на двустранния дискурс. И в този по-отворен, надсубектен план тя се отличава с гъвкав фокален периметър, приложим върху разнороден или нехомогенен, също динамичен субстрат – речевото/дискурсивното поведение, разбирано като събирателна за всякакви преднамерени или спонтанни вербални актове. Обсегът на рефлексията може да се съсредоточава и върху говорещия, и да се простира извън него, засягайки други величини на словесната интеракция, респ. други участници в общуването или изобщо хода на диалогичния обмен. Обект на целенасочен размисъл може да се окаже който и да е елемент, етап или фактор в процеса на пораждање, производство и възприемане на речта, разнообразни дискурсивни процедури и ходове, както и конкретни (собствени или чужди) изразни средства. Не е от значение дали споменатите елементи са плод на нарочни умствени операции, стига да се „окажат осъзнати“, т.е. да попаднат под желаните контроли на говорещия, която и да е съставна част на речевото/дискурсивното поведение на участниците в комуникативния процес.

При все недостига на цялостни изследвания по темата и наличните зони на разнопосочност на мненията, представените съвсем накратко опорни научни възгледи относно обхвата на рефлексията по отношение на речевата действителност, както и нейната същност и роля в оформянето и контрола на речевото поведение потвърждават, че въпросът не е останал встрани от вниманието на езиковедите. Техните постижения може да послужат при осмислянето на проблематиката по няколко теоретични линии: съзнателност и насоченост на рефлексивните процеси; осъзнаваемост на речта като технология и продукт в светлината на автоматизма в речепроизводството и отликата между дейност и поведение в речевата активност; рефлексията като съзнателна дейност, насочена към речевото поведение (общият поток, в който се влива и дейностното начало), и преход от спонтанна към контролирана реч. Описаните разсъждения и заключенията по поставените въпроси остават отворени за дискусия и преценка от страна на почитаемата научна общност.

БИБЛИОГРАФИЯ⁴

- Автономова 2008:** Автономова, Н. С. *Познание и перевод. Опыты философии языка*. Москва: Российская политическая энциклопедия. // **Avtonomova 2008:** Avtonomova, N. S. *Poznanie i perevod. Opyty filosofii âzyka*. Moskva: Rossijskaâ političeskaâ ênciklopediâ.
- Бажанов, Степанов 2009:** Бажанов, В. А., С. Ю. Степанов. Рефлексия. – В: Касавин, И. Т. (ред. и сост.). *Энциклопедия епистемологии и философии науки*. Москва: «Канон», РООИ «Реабилитация», 828 – 830. // **Bažanov, Stepanov 2009:** Bažanov, V. A., S. Ū. Stepanov. Refleksiâ. – In: Kasavin, I. T. (red. i sost.). *Ênciklopediâ êpistemologii i filosofii nauki*. Moskva: «Kanon», ROOI «Reabilitaciâ», 828 – 830.
- Богин 2009:** Богин, Г. И. *Обретение способности понимать*. Тверь: Издательство ТГУ. // **Bogin 2009:** Bogin, G. I. *Obretenie sposobnosti ponimat’*. Tver’: Izdatel’stvo TGU.

³ Якубинский (1986) е един от първите учени (ако не и първият), които налагат термина, но се смята, че е изкован от А. А. Потебня (вж. Сухих 2001).

⁴ Източниците на руски език са транслитерирани съгласно нормите на ГОСТ 7.79 А (ISO 9: 1995). – Бел. авт., Д.М.

- Борботько 2011:** Борботько, В. Г. *Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике*. Москва: КД «Либроком». // **Borbot'ko 2011:** Borbot'ko, V. G. *Principy formirovaniâ diskursa: Ot psiholingvistiki k lingvosinergetike*. Moskva: KD «Librokom».
- Борисова 2009:** Борисова, И. Н. *Русский разговорный диалог: структура и динамика*. Москва: КД «Либроком». // **Borisova 2009:** Borisova, I. N. *Russkij razgovornyj dialog: struktura i dinamika*. Moskva: KD «Librokom».
- Брушлинский 1996:** Брушлинский, А. В. *Субъект: мышление, учение, воображение*. Москва: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «Модэк». // **Brušlinskij 1996:** Brušlinskij, A. V. *Sub'ekt: myšlenie, učenje, voobraženie*. Moskva: Izdatel'stvo «Institut praktičeskoj psihologii»; Voronež: NPO «Modèk».
- Выготский 1934:** Выготский, Л. С. *Мышление и речь. Психологические исследования*. Москва/Ленинград: Государственное социально-экономическое издательство. // **Vygotskij 1934:** Vygotskij, L. S. *Myšlenie i reč'*. *Psihologičeskie issledovaniâ*. Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe social'no-èkonomičeskoe izdatel'stvo.
- Выготский 1991:** Выготский, Л. С. *Педагогическая психология*. Москва: Педагогика. // **Vygotskij 1991:** Vygotskij, L. S. *Pedagogičeskaâ psihologiâ*. Moskva: Pedagogika.
- Девкин 1979:** Девкин, В. Д. *Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика*. Москва: Международные отношения. // **Devkin 1979:** Devkin, V. D. *Nemeckâ razgovornâ reč'*: *Sintaksis i leksika*. Moskva: Meždunarodnye otnošenâ.
- Залевская 1999:** Залевская, А. А. *Введение в психолингвистику*. Москва: Издательство РГГУ. // **Zalevskaâ 1999:** Zalevskaâ, A. A. *Vvedenie v psiholingvistiku*. Moskva: Izdatel'stvo RGGU.
- Залевская 2015:** Залевская, А. А. «Рефлексия» и «языковое сознание»: вопросы терминологии. – В: *Вестник ТвГУ. Серия «Филология»*, No 4, 29 – 36. // **Zalevskaâ 2015:** Zalevskaâ, A. A. «Refleksiâ» i «âzykovoje soznanie»: vorpory terminologii. – In: *Vestnik TvGU. Seria «Filologiâ»*, No 4, 29 – 36.
- Кашкин 2008:** Кашкин, В. Б. Научные теории и бытовые представления о языке: история и перспективы. – В: Ростова, А. Н. (отв. ред.). *Обыденное метаязыковое сознание и наивная лингвистика*. Кемерово, Барнаул: Издательство АГУ, 30 – 44. // **Kaškin 2008:** Kaškin, V. B. *Naučnye teorii i bytovyje predstavleniâ o âzyke: istoriâ i perspektivy*. – In: Rostova, A. N. (otv. red.). *Obydennoe metaâzykovoje soznanie i naivnaâ lingvistika*. Kemerovo, Barnaul: Izdatel'stvo AGU, 30 – 44.
- Леонтьев 2003:** Леонтьев, А. А. *Основы психолингвистики*. Москва: Смысл. Санкт-Петербург: Лань. // **Leont'ev 2003:** Leont'ev, A. A. *Osnovy psiholingvistiki*. Moskva: Smysl. Sankt-Peterburg: Lan'.
- Леонтьев 1947:** Леонтьев, А. Н. Психологические вопросы сознательности учения. – В: *Известия АПН РСФСР*, вып. 7 (Проблемы психологии понимания), 3 – 40. // **Leont'ev 1947:** Leont'ev, A. N. *Psihologičeskie voprosy soznatel'nosti učenîâ*. – In: *Izvestiâ APN RSFSR*, vyp. 7 (Problemy psihologii ponimaniâ), 3 – 40.
- Овчинникова 2005:** Овчинникова, И. Г. Что такое метаязыковая способность? – В: *Филолог*, вып. 7, 84 – 90. // **Ovčinnikova 2005:** Ovčinnikova, I. G. *Čto takoe metaâzykovaâ sposobnost'*? – In: *Filolog*, vyp. 7, 84 – 90.
- Рябцева 2005:** Рябцева, Н. К. *Язык и естественный интеллект*. Москва: Academia. // **Râbceva 2005:** Râbceva, N. K. *Âzyk i estestvennyj intellekt*. Moskva: Academia.
- Седов 1999:** Седов, К. Ф. *Становление структуры дискурсивного мышления языковой личности: Психо- и социолонгвистический аспекты*. Саратов: Издательство СГУ. // **Sedov 1999:** Sedov, K. F. *Stanovlenie struktury diskursivnogo myšlenîâ âzykovoï ličnosti: Psiho- i sociolingvističeskij aspekty*. Saratov: Izdatel'stvo SGU.
- Сухих 2001:** Сухих, С. И. *Теоретическая поэтика А. А. Потемби*. Нижний Новгород: Издательство «Китиздат». // **Suhih 2001:** Suhih, S. I. *Teoretičeskaâ poètika A. A. Potebni*. Nižnij Novgorod: Izdatel'stvo «KiTizdat».
- Хлебда 1998:** Хлебда, В. Шесть соображений по вопросу о языковом самосознании. – В: Черняк, В. Д. (отв. ред.). *Русистика: Лингвистическая парадигма конца XX века: сб. ст. в честь профессора С. Г. Ильенко*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 62 – 67. // **Hlebda 1998:** Hlebda, V. *Šest' soobraženij po voprosu o âzykovom samosoznanii*. – In: Černâk, V. D. (otv. red.). *Rusistika: Lingvističeskaâ paradigma konca XX veka: sb. st. v čest' professora S. G. Il'enko*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo SPbGU, 62 – 67.
- Шумарина 2016:** Шумарина, М. Р. *Язык в зеркале художественного текста: Метаязыковая рефлексия в произведениях русской прозы*. Москва: «Флинта». // **Šumarina 2016:** Šumarina, M. R. *Âzyk v zerkale hudožestvennogo teksta: Metaâzykovaâ refleksiâ v proizvedeniâh russkoj prozy*. Moskva: «Flinta».
- Щерба 2004:** Щерба, Л. В. *Языковая система и речевая деятельность*. Москва: Едиториал УРСС. // **Serba 2004:** Serba, L. V. *Âzykovaâ sistema i rečevaâ deâtel'nost'*. Moskva: Editorial URSS.
- Якобсон 1996:** Якобсон, Р. *Язык и бессознательное*. Москва: ИТДГК «Гнозис». // **Âkobson 1996:** Âkobson, R. *Âzyk i bessoznatel'noe*. Moskva: ITDGK «Gnozis».
- Якубинский 1986:** Якубинский, Л. П. О диалогической речи. – В: Леонтьев, А. А. (отв. ред.). *Избранные работы: Язык и его функционирование*. Москва: Наука, 17 – 58. // **Âkubinskij 1986:** Âkubinskij, L. P. *O dialogičeskoj reči*. – In: Leont'ev, A. A. (otv. red.). *Izbrannye raboty: Âzyk i ego funkcionirovanie*. Moskva: Nauka, 17 – 58.

- Beaugrande 1997:** Beaugrande, R. de. The ‘Conscious and Unconscious Mind’ in the Theoretical Discourse of Modern Linguistics. – In: Stamenov, M. I. (Ed.). *Language Structure, Discourse, and the Access to Consciousness*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 9 – 47.
- Chafe 1994:** Chafe, W. L. *Discourse, consciousness, and time; the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- Lieberman et al. 2002:** Lieberman, M. D., R. Gaunt, D. T. Gilbert, Y. Trope. Reflexion and Reflection: A Social Cognitive Neuroscience Approach to Attributional Inference. In: *Advances in Experimental Social Psychology*, No 34, 199 – 249.